

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ԽՐԻՄՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻ ԼԵՐԱՅ :

ԼՁԳԱՍԻՐ մարդուն համար փափաքելի բան է իր ազգակից եղբայրը վրայ տեղեկութիւն առնելը . որչափ հեռու ըլլան մէկմէկէ, կարծես թէ այնչափ ալ աւելի կ'ըլլայ աս փափաքը . և տեղեկութիւնը առնելու ատեն գրեթէ նոյն ուրախութիւնը կ'ունենայ մարդ՝ ինչ ուրախութիւն որ կը զգայ մէկը երբոր իր հեռաւոր եղբորմէն կամ զաւակէն թուղթ կ'առնէ . անոր դժբաղդութեցը ինչպէս ցաւակից կ'ըլլայ, ուրախութեանցը ինչպէս ուրախակից . սակասութիւններուն աչք կը գոցէ, աղէկութիւններուն վրայ մեծ համարում կ'առնէ . օտարաց առջև կը գովէ, ազգայնոց առջևը կ'արդարացնէ : Յուսալով որ անշուշտ այսպիսի զգացմունքներու պատճառ եղած են ու կ'ըլլան միշտ ան ազգային տեղեկութիւններն որ ատեն ատեն օրագրիս մէջ կը դնենք, ահա աս անգամ ալ Խրիմու Հայոց վրայ համառօտ տեղեկութիւնը կուտանք :

Խրիմեայ պարսկա-թուրքները : — Հիմա կուան Խրիմու Հայերը հաստատուն աւանդութեամբ գիտեն ու միշտ կը զուրցեն՝ թէ իրենց բուն հայրենիքը Հայաստանի Շիրակ գաւառին Լճի քաղաքն է . որ անտեսով մեր բազրատունի թագաւորներուն մայրաքաղաքն էր, և հիմա աւերակ է : Լճաւանդութիւնը կը հաստատեն նաև մեր ազգային պատմիչները Կիրակոս և Վարդան . և աւելի տեղնիտեղը կը պատմուի հին յայտնաւորքի մը յիշատակարանին մէջ՝ որ հիմա նոր Կախիճեանին քովի գեղերէն մէկուն

մէջ պահուած է՝ վասն զի կ'ըսէ .
 « Երբ եմք սերունդք Պաշաւու-
 նեաց, 'ի մեծ թագաւորանիստ
 քաղաքէն լճի, որ 'ի գաւառին
 Շիրակ վանու՝ տանն Շարայեան,
 գահոյն Ռազրատունեաց . զի մեծ
 թագաւորանիստ քաղաքն մեր Լճի
 իշխանաց և ազնուականաց էր բնա-
 կու թիւն . և բաց 'ի զանազան ոս-
 կէզօծ պալատից իւրաքանչիւրոցս՝
 ունէաք նաև 'ի նմա հազար և մէկ
 եկեղեցիս . . . Յետ սակաւուց ժա-
 մանակաց՝ Չարմաղան խանն լճա-
 թարի առաքեալ դեսպանս 'ի քա-
 ղաքն լճի, զի զանակիչս նորին
 հնազանդիցէին ինքեան . զի զլիա-
 ւորքն ոչ ինչ պատասխանի ետուն
 նոցա, իսկ ամբոխ քաղաքին և ռա-
 միկքն սպանին զդեսպանս . և զայն
 տեսեալ զօրքն այլազգեաց 'ի բար-
 կու թիւն դրդեցան, և զքաղաքն
 շուրջ պաշարեալ անթիւ զօրօք՝ ա-
 ռին, և սուր ածեալ առ հասարակ
 անողորմաբար կոտորեցին՝ զսակաւ
 կանայս և զմանկունս թողեալ . կո-
 ղոպտեցին զինչս և զստացուածս,
 աւերեցին զընդոք եկեղեցիան, քան-
 դեցին զքաղաքն, եղծին և ապա-
 կանեցին զփառս վայելութեանն ու-
 ռա . . . Լճա բազումը թողլով զոս-
 կէզօծ պալատս և զծաղկաւէտ
 դաշտս, զվանորայս և զեկեղեցիս
 աւեր՝ չուեալ եկին որպէս փախըս-
 տական 'ի լճիսարայ, որ 'ի մէջ
 Հաշտարխանու և Վազանու . ու
 մանք գնացին 'ի Ղուղայ, ոմանք
 'ի Վան, և այլք 'ի Վիս :
 « Եւ որք լճիսարայ եկին՝ հրա-
 ման առեալ 'ի լճաթար խանէն
 բնակեցան անդ ոչ բազում ժամա-
 նակս, որ էր զայս չիւր թուին .
 վասն զի մինչ նեղեալ եղեն 'ի
 լճաթարացն՝ դեսպան յղեն 'ի Վա-
 ռիմ առ իշխանն թիւիւղաց՝ որ
 բնակէր 'ի մէջ Ֆռանկհիսարին

1 Տես Ճանապարհորդութիւն 'ի Լեհաստան եր. 335 :

2 Յով. Գեղան 1239 :

3 1279 :

„Ֆէօդօսիու՝ . ուխտ դնեն ընդ իշխանին Ֆէօդօսիու . ելեալ 'ի յ'իստարայէ իշխանք և ազնիւք և հասարակ ժողովուրդք վառեալք զինու , պատերազմելով ընդ թաթաւս , րացն՝ ճեխքեալ գան 'ի յ'իստարայէ , և բնակին 'ի յ'իստարայէ , և 'ի Սուրխաթ և 'ի կողմանս սոցա . այս եղև չիթ թուին : ”

„Յայնժամ զօրացաք մեք և բազմացաք , և շինեցաք զգիւղս և զգաւառս . իշխանք և ազնուականք՝ 'ի յ'իստարայէ , սկըսեալ մինչև 'ի Սուրխաթ և 'ի Ֆէօդօսիա՝ 'ի լերինս և 'ի դաշտս լի արարին վանօրէիւք և եկեղեցեօք մինչև 'ի Սուրխաթ : Եւ շինեցաք տունք հարիւր հազար , և զեկեղեցիս հազար . և 'ի ահէ հոնականաց պարսպեցին 'ի քաղաքն Ֆէօդօսիա : ”

Եւ խօսքերէն ետքը՝ կը պատմէ յիշատակարանը թէ ինչպէս առին () սմանցիք Վէֆէ քաղաքը , և ինչպէս կէտիք Մէստ փաշան խարդախու թեամբ սպաննեց մեր իշխաններն ու մեծամեծները , և շատ մարդ գերի բռնաւ ոչ միայն Վէֆէէն , հապանակ յազարաթէն ու Սուրղաթէն :

Եւ թէպէտ աս յիշատակարանին պատմութիւնն այնչեղով՝ Խրիմու հայոց մեծ մասը ինչ քաղաքէն եկած են , բայց կ'երևնայ թէ ատեն ատեն հայաստանի ուրիշ կողմերէն ալ շատ տնուորներ իրենց ազգակից եղբարցը հանգիստ վիճակը տեսնելով՝ անոնց քով եկած բնակած են : Եւ կարծիքս ալ կը հաստատուի նոյն յիշատակարանին խօսքերովն որ կ'ըսէ . “ Ռօմ թուին ” 'ի յաւերելն , յ'իստարայէ :

1 Հիմակուան Քէֆէ կամ Կաֆա ըստած քաղաքին հին յունական անունն էր թէ-դ-ու-ի , կամ ինչպէս հիմա Ռուսներն ալ կը հնչեն՝ Ֆէօդօսիա :

2 Աս մեծ քաղաքին աւերակները միայն կը տեսնուին հիմա Սուրխաթին քովը՝ որ Էսկի Գեւեճ կ'ըսուի :

3 1330 :

4 Որ հիմա Գաւառ կամ Խաւառ կ'ըսուի :

5 1602 :

„ լին զերկիրն Պարսից , բազումք 'ի յազգէ մերմէ չուեալ անտի գան 'ի յ'իստարայէ , 'ի Ֆէօդօսիա , 'ի յ'իստարայէ , պազար , 'ի յ'իստարայէ և 'ի յ'իստարայէ : Եւ 'իստարայ թէ աս է պատճառն որ ինչուան հիմայալ Խարասու քաղաքին թաղերէն մէկը Մէստ հաւաքեալ կ'ըսուի : ”

Որչափ որ շատցան ու հարստացան Խրիմու հայերը Նիկիայէն շատեալ և () սմանցուց իշխանութեաւ տենը , նոյնչափ ալ սկսան հարստահարութիւն ու բռնութիւն քաշել թաթաւս ճեխքէն՝ որ Խրիմու գիւղաւոր բնակիչներն էին . ուստի լսելով թէ շատ հայեր կան Եւրոպայի մէջ , նոյնպէս հայաստանի կողմերէն՝ և աւելի ինչէն եկած , մանաւանդ Իլլով , Կամենից , և Կարիցիային ուրիշ քաղաքները , և թէ մեծ պատիւ ունին Եւրոպայի թագաւորներուն առջևն ու հանգիստ և խաղաղ կ'ապրին , կամաց կամաց ան կողմերը գնացին . որով Խրիմու հայերը սկըսան քիչնալ . բայց աւելի քիչցուց զիրենք նեղութիւնն ու աղքատութիւնը : Եւ ինչպէս որ 1772ին երբոր Ռուսները Վէֆէ քաղաքը առին՝ 3000 տուն հայ հազիւ կար կ'ըսեն բոլոր Խրիմու մէջ : Ռուսներն ալ 1200 տունի չափ Ռուսաստան տարին Վէֆէէն (որ հիմա նոր Կախիձեանի կողմերը բնակած են) . և թէպէտ անոնց մէկ մասը նորէն Խրիմ դարձաւ ու Խարասու քաղաքը բնակեցաւ , բայց անով ալ հիմա հազիւ 900 տուն հայ կը գտնուի բոլոր Խրիմու քաղաքներուն մէջ . վասն զի ընդհանրապէս

Խարասու քաղաքը կը համրուի	350 տուն
Քէֆէ	150
Էսկի Գրըմ (Սուրղաթ)	150
Կէօզլէվ	100
Ագմէշիտ	50
Օր գափու	60
Այլեայլ քաղաքներ ու գեղեր	40
Բոլորը	900 տուն

Եւ մէկ տունը հինգ հինգ հոգի

Համբերով՝ կ'ըլլան բոլոր խորիմու հայ
բնակիչները 4500 հոգի:

Թէպէտ և այսպէս խումբ խումբ
բաժնուած ու ցրուած են Հայերը
խորիմու այլևայլ քաղաքներուն մէջ,
բայց որովհետև իրենց ընդհանուր
սկիզբը մէկ է, և հիմայ ալ իրարու հետ
շատ վերաբերութիւններ ունին, անոր
համար ամենուն ալ լեզուն՝ բնաւո-
րութիւն և սովորութիւնները գրեթէ
նոյն են: Թէ որ տարբերութիւն ալ
կայ նէ՝ միայն իրենք կ'իմանան.
և զարմանք չէ. վասն զի շատ անգամ
որ և իցէ մեծամեծ քաղաքներու մէջ
ալ՝ մէկ թաղին բնակիչները մէկալ
թաղի բնակիչներէն տարբեր կրկար-
ծեն իրենք զիրենք, թէպէտ և դրսե-
ցոյ առջևը իրարմէ տարբերութիւն
չունին: Աստի մենք հոս խորիմեցւոց
լեզուին վրայ խօսելու ատեն, ետքն
ալ իրենց սովորութիւնները ստորա-
գրելու ժամանակ՝ մէջերնին մասնա-
ւոր տարբերութիւն չենք դնել:

Ի էլդան: — Հիմակուան խորիմեցի
Հայոց լեզուն ընդհանրապէս հայե-
րէն է. ընդհանրապէս հայերէն կ'ը-
սեմ, վասն զի որչափ ալ խառնուած
ըլլայ օտարազգի բառերով՝ գլխաւոր
մասը և բուն արմատը հայերէն է:
Ի էզուին կազմուածքը աւելի Ի է հա-
ստանի ու Բաճառստանի Հայոց լե-
զուին նման է. որով մէկէն կ'իմացուի
թէ ասոնք ամէնն ալ մէկ երկրէ եկած
են ատենով: () րինակի համար, խրի-
մեցիք ալ լեհաստանցոց պէս եւ գիրը՝
երբեմն ալ է գիրը Ինի պէս կը հնչեն
բայերու մէջ. ուստի գիտե՛մ, գիտե՛ս,
գիտե՛նք ըսելու տեղը՝ կ'ըսեն գիտե՛մ, գի-
տե՛ս, գիտե՛նք, գիտե՛նք. նոյն-
պէս՝ չեն ըսեր Գարեբէ՛մ, Գարեբէ՛ս,
հապա Գարեբէ՛մ, Գարեբէ՛ս, Գարեբէ՛ն ևն:

Ինչպէս շատ արեւելի Հայեր, նոյն-
պէս ալ խորիմեցիք, Բ, Գ, Դ, Յ, Ն
գրերը չափազանց կակղցընելով՝ Կ,
Ն, Դ, Զ, գրերուն պէս կը հնչեն. Գր
կ'ըսեն

Կարի
Կերել

որ պիտի ըսէին
Բարի
Բերել

Էլե
Էբ
Կոռ
Կիւ
Ժան
Ժան
Ճոյ
Ճերճ և այլն.

Գլու
Գեր
Դոռ
Դիւ
Յայն
Յիւն
Նոյ
Ներճ և այլն:

Շատ բառերու մէջէն, գիրը կը
ձգեն հնչելու ատեն. զոր օրինակ
կ'ըսեն

Կար
Ճար
Դոյ
Կոն
Դոյ
Դար, և այլն.

Կայր
Ճայր
Դոյր
Գոյն
Դոյն
Դայր և այլն:

Բառերուն սկիզբը սաստիկ կը
հնչեն. գիրը՝ Վ գրին պէս. Գր
կ'ըսեն

Վիւ
Վոյ

որ պիտի ըսէին
Վիւ
Վոյ

Վոյրիւ և այլն.

որ պիտի ըսէին
Վոյրիւ և այլն:

Իսկ բառերու մէջ օ գրին պէս կը
հնչեն նաեւ աս. տառը, որ շատ եր-
կրի Հայերուն ալ պակսութիւնն է:

Ի էզուին կազմութեանը վրայ աս
ընդհանուր տեղեկութիւնը տալէն
ետքը, հիմա տեսնենք յստակութիւն
ու ոճը: Ինչպէս Հայաստանէն դուրս
եղած ամէն հայազգի ժողովուրդնե-
րը, այսպէս ալ խորիմեցիք իրաւամբ
կ'արդարանան քան թէ կը մեղա-
դրուին իրենց լեզուին մէջ օտարազգի
բառեր մտած ըլլալուն համար. վասն
զի այնչափ երկար ժամանակ ու այն-
չափ զանազան ազգաց մէջ բնակեր
են որ բնական կերպով գրեթէ ան-
կարելի էր որ իրենց լեզուն յստակ
մնար: Աստի թէպէտ և շատ բառեր
կան իրենց լեզուին մէջ որ զուտ հայե-
րէն են, մանաւանդ տնական բանե-
րուն անունները, պտուղներու՝ խո-
տերու՝ ծաղկոյններու անունները ևն,
զոր օրինակ Վաղուայ, պահ՝ մ'ալ, ապրճան,
Կոլաի, սալը, սաթիւ, Կարգեղ, Ֆեճաղի
և այլն. բայց գրեթէ լեզուին իրեք
մասին մէկը տաճկի ու թաթարի բառ

է : Վրանի որ Ռուսաց իշխանութե տակը մտան՝ շատ բառ ալ ուղտի լեզուէն առած են , մանաւանդ դատաստանական բառեր , եւրոպական նորելուք սովորութեանց անուններ և այլն : Իսկ լեզուին ոճը կամ բառերուն շարուածքը գրեթէ բոլորովին Պօլսեցւոց լեզուին կերպովն է , այսինքն հասարակ տաճկերէնի ոճ : Ըստ յատկութիւնները աւելի զգալի ընելու մտքով , Եսովպոսի առակներէն մէկը Խրիմեցիի մը շարագրել տուած հոս կը դնենք .

« Եկ օր մը խուռպաղաները կօլին քէնարը սալէթ 1 կ'անին . աս ինչ է մեր հալը կ'ասին . աս քալի մէկ առանց թագաւորի՝ առանց փռալէնիքի 2 քաշ պիտի գանք . եղաւ արթըն . արիցէք Գիոսէն մեզի մէկ թագաւոր մը ուզենանք : — Կ'ըլայ ա՛նապ կ'ասին . — Հէլպէթ կ'ըլայ , ինչո՞ւ չիլալ : Խուռպաղաներն ին՝ ճանրմսէն սին՝ մէկ շամթա մը կը ձգին որ փիւթիւն խուշերուն ու խաղերուն ծաները պաթըրմիշ կ'անին : Գիոսն ալ տացա աղաչանքին մտիկ անողա կ'ըլայ , կ'ելէ իրենց մէկ թագաւոր մը կը իրկէ : Թագաւորն է՝ անգուման 3 փաթըն քիւթիւն վերէն կ'ինջնի ու ճլմփ տէյին անպէս ուժով կօլին երեսը կ'իյնի որ փիւթիւն խուռպաղաները զըվու կ'ըլան 4 , վտքով կուլխով հայտը ճուրին տակը , վորը աս ծակը վորը ան ծակը կը պահվորին , ու ամէն մէկը իրենց ծակերուն մէջը կուկուզ արած՝ ամմա զօւլու թագաւոր ունեցանք հա՛ տէյին կը սըբլին : Խորդ 5 որ թագաւորին պոյին պօսին՝ խըլխին խըյաֆէթին խօք չիկար կ'ասին . Ծանորութիւնն ալ անոր կօրա : Խուռպաղաներն ալ ան կալաճին 6 կիտին հզիւ է որ « Հարկս հարկաւորաց՝ պատիւս արժանաւորաց » կ'ասին . առջի պերանը իրենց թագաւորին երեսը պիւէ նայելու սիրտ չին անիլ . սալթ անխատար որ վորը հեռուէն՝ վորը կապուէ՝ վորն ալ ճուրին տակէն դունչը անգուման տնկած՝ մէմը ճըլթ կ'անէ կընայի , հայտը կէնէ տակը : Վէլքին աշխարհ քիս երեսը պան կայ որ մարդուս աջքը արըմիշ չիլայ . խուռպաղաներուն վախն ալ մէկ երկու սահաթէն կ'անցնի . մէմալ նայիս՝ մէկքանի հատը մէկ կ'ըլան , հայտեցէք հաճէնէն՝ թագաւորին սէյիր անելու էրթանք կ'ասին . էտէ էտէ ետէ տանմիշ կ'ըլան 7 , թափ թագաւորին քովը կ'ելլին : Մէմալ ինչ կընայիս . ալզի 8 թագաւոր օլաճախը պալապան քիւթիւն մըն է հզիւ է : Խուռպաղա-

ներուն վախը վրտեղ կը մնայ . զաւալը թագաւորին օմուզը կ'ելլին , կըրիւ կընստին , վրայէն ալ լաթիշ կ'անին . արթըն չարածները չիմնալ : Ինչ ետքը՝ ասպէս չիլալ արպարներ , արիցէք մէկ անպէս թագաւոր մը ուզենանք որ պարէմ չենքով չնորհքով պան մը ըլայ կ'ասին : Հայտը նորէն մէկ եայլաւա մը՝ մէկ կուռում կոչում մը կը վերցունին որ Գիոսն ալ նոցա մէկ թուռնա մը կը իրկէ թագաւոր տէյին : Ի՛նչ , ինչխատար ըլայ նէ՝ քիւթիւն սասածգ պաշխա , թուռնան պաշխա . ալ ինչ 1 , մէկը անժաժ 2 փառ , մէկալը պալապան խուշ : Ամա արի պանը նայէ որ թուռնան խուռպաղաներուն երես տալէն վազ էկանք եա էն տէ՛ . ինչխատար խուռպաղա տեսնէ նէ՝ ան սահաթը կուռցքովը զարկածին պէս էրկու լոխմա կ'անէ կ'ուտէ . զաքուքին 3 խուռպաղա , հօրսու կուռն կերակուրը խուռպաղա , իրկուանը խուռպաղա : Ի՛նչ երկընցունիմ . ան ծուրը կը պերէ զաւալը խուռպաղաներուն կուլխուն որ արթըն փըշախ քէմիկէ տայանտը կ'ասին . ինչխատար ծան ունին նէ կը ձգին , կը կցին 4 աման կանչելու : Ասլը ինչ է ասիս նէ , պաշխա թագաւոր կ'ուզին . աս ինչ է մեր քաշածը կ'ասին . աս թագաւորը (խօքս նարա) մեզի վիրա կուլ տալու հետ է . արթըն հալ չի մնաց վրաներս տահա՛ . խատիր չիք որ թէկարան 5 դունչերս ճուրէն տուս հանիք , ետխուռ քիւ մը ճուրէն . չորնար կօլըս՝ խալէինք պարէմ : Անտունը վերէն ծան կուգալ տացա որ , « Հապա տուալ խեքերդ վըրտեղ էր կ'ասէ . պիւրէ անխեքներ , տուք չէիք որ մեզի թագաւոր տուր տէյին կանչէն կըրիս ցաւցուցիք : Ես ծեր խաթը խօշ անիմ տէյին՝ աթըպ չարի 6 , ծեղի մէկ թագաւոր մը տուի . ան խալտալ թագաւորին խըմէթը չիկիտցաք ու վայ վայ՝ եուվաշ 8 է ասիք . չընտը մէկ ուրիշ մ'ալ տուի , վայ վայ՝ սէրթ է կ'ասիք : Էյ ես ծեր էկէնճէն իմ : Անացէք տարա համբերեցէք ու ծաներդ ծեղի քաշեցէք . չէնէ կիտցէք որ տահա դէշին կը հանտըպիք » :

Տարակոյս չկայ թէ Խրիմեցւոց մէջ ասկէ մաքուր խօսողներ ալ շատ կը գտնուին . մանաւանդ հիմա շատ գովելի ուսումնասիրութի մը կայ հոն , որ կը ջանան օրէ օր իրենց լեզուն աւելի մաքրել : Բայց մենք նորէն աւելի կ'ունենանք ասոնց ուսումնասիրութիւնը յիշելու՝ երբոր Խրիմեցւոց բնակորութեանը և սովորութեանցը վրայ խօսինք յաջորդ թերթերէն մէկուն մէջ :

1 Ռուս . Խորհուրդ :	6 Թաթար . Խօսք , ա-
2 Ռուս . Գերութիւն :	առի :
3 Պարսկ . յանխարժ :	7 Թուրք . Լոյալ :
4 Թաթար . Իբրէյ անոյնի :	8 Թաթար . Վէրոյի լեալ :
5 Ըզրդ , Իբրէյ :	

1 Թաթար . Ի հարկէ ,	5 Թաթար . Ինչ ճէ :
Ինչ լեալ է :	6 Ռուս . Էէ Էւի :
2 Անալ :	7 Թուրք . Կոյիլի , Կոյիլ :
3 Ռուս . Խախաճալի :	ապիճալի :
4 Կը Կիլի :	8 Թուրք . Կեւ :